

Dr. Törökné dr. Szilágyi Katalin*
„*A GÓLT RÚGOTT CSATÁR”,
AVAGY IGENEVES SZERKEZETEK A MAGYARBAN

A címben említett példamondatot egy magyar napilap sportrovatójában találtam (Magyar Nemzet 2000. május 12.). Ha az okot nem is tudjuk pontosan, azt azonban érezzük, hogy a mondat nem jó, és a jelzőként szereplő melléknévi igenévvel van a baj.

A sajtó nyelvében, főleg a sportrovatokban tömegével találhatunk hasonlóan rossz érzést keltő mondatokat:

- „Lukman szöktette az egy méteres lestről *elindult* Schmiedet...”
- „A sportolók is gyászolják Vadnai Lászlót, az Amerikából *hazalátogatott* és váratlanul elhunyt író.”

Mi az oka annak, hogy ezeket a mondatokat hibásnak érezzük? Hogyan lehet a hibákat kijavítani? Hogyan alakulnak a helyessé tett mondatok? Tanulmányomban szeretnék választ találni a fenti kérdésekre, és megvizsgálni, melyek a befejezett melléknévi igenév használatának szabályai, természetesen a teljesség igénye nélkül, annál is inkább, mivel elemzésemben inkább a szemantika felől próbáltam megközelíteni a kérdést.

Legelőször bizonyos elhatárolási problémákkal kell szembenéznünk:

- meg kell különböztetnünk a jelzőként használt melléknévi igenevet a lexikalizálódott szószervezetek jelzői előtagjától:
⇒ *vágott virág, bontott téglá, darált dió,*
- ugyanígy azt is szem előtt kell tartanunk, hogy bizonyos melléknévek lexikalizálódott igenévi formában fordulhatnak elő, de szabadon kombinálhatóak, mások pedig produktívan képezhetőek:
⇒ *hervadt, fáradt, repedt,*
⇒ *nyitott, érkezett, meglepett.*

Az első esetben a lexikalizálódott szerkezetek szemantikai sajátosságokat mutatnak:

- *bontott téglá* ≠ téglá, amelyet *le-/szét-* stb. bontanak
- *vágott virág* ≠ virág, amelyet *szét-/ le-* stb. vágnak

A második esetben a *hervadt, fáradt, repedt* igenevek gyakori előfordulásuk miatt önálló melléknévi státuszt kaptak, míg a *nyitott, érkezett, meglepett* igenevek alkalmanként melléknévként is szerepelhetnek.

Vizsgáljuk meg a -t, -tt végű melléknévi igeneveket az alapige tárgyas illetve tárgyatlan jellege szerint!

Az *intranszítív igéből* képzett befejezett melléknévi igenév helyes használatának két feltétele van:

* BGF, Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Francia nyelvű képzés, főiskolai docens. A jelen cikk a BGF-en a Magyar Tudomány Napja tiszteletére 2004. november 4–5-én tartott konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

KÜLKERESKEDELMI FŐISKOLAI FÜZETEK, 14.

1. az alapigének perfektáló aspektusának és mediális igének kell lennie (történést kell jelentenie):
 - ⇒ *A megsárgult* levél lehullik.
 - ⇒ *A megáradt* patak kiöntött.
2. az igenév aktív értelmű és az általa kifejezett állapot egyidejű az állítmánnyal kifejezett eseménnyel, továbbá az alapigének alanya a jelzett szó, tehát a mélyszerkezetben alanyi, paciens kapcsolat mutatkozik:
 - ⇒ *megsárgult* levél → levél, *amely* megsárgul
 - ⇒ *megáradt* patak → patak, *amely* megárad

Statikus viszony áll fenn a mélyszerkezetben az alany és állítmánya, illetve a felszíni szerkezetben a jelző és a jelzett szó között.

Ezeknek a mondatoknak a grammatikus voltát próbával is igazolhatjuk: szerkezetes állítmánnyá alakíthatjuk az igenevet:

- ⇒ *a megsárgult* levél → *a levél meg van sárgulva*
- ⇒ *a megáradt* patak → *a patak meg van áradva*

A szerkezetes állítmánnyá alakítás azt igazolja, hogy az igenév olyan állapotot jelöl, amely egy korábbi történés miatt állt be, de az állapot maga az állítmány idejével egyidejű. A fenti mondatok grammatikusak, mert mind a két feltétel teljesült: az alapige mediális, és az igenév aktív és befejezett aspektusú. Az igenév állapotot jelöl, és a befejezettséget egyébként az igekötő is alátámasztja.

Mi a helyzet az alábbi mondatokkal:

- ? Egyetértek az előttem *szólt* kollégával.
- ? Hazaérkezett a külföldön *szerepelt* együttes.

Ezek a mondatok azért tűnnek legalábbis kérdésesnek, mert az igenevek alapjául szolgáló igék nem állapotot jelentenek (*szól, szerepel*), és, mert a közlő előidejűséget akar kifejezni az igenevek segítségével. A beszélő a -t végződésével akarja érzékeltetni, hogy az igenévvel kifejezett esemény előidejű. Ezzel vét az igenév szabatos használatának fent említett mindkét szabálya ellen. A korábban történt eseményt annak ellenére, hogy előidejű az állítmánnyal kifejezett eseményhez képest, mégis folyamatos melléknévi igenévvel kell kifejezni, mert cselekvést, és nem állapotot akarunk vele leírni:

- ⇒ előttem *szóló*
- ⇒ külföldön *szereplő*.

Mi okozza ennek a hibás használatnak a terjedését?

A feltételezhető egyik ok az, hogy a beszélő valamilyen rosszul értelmezett pontosságra, tökéletességre törekszik, és olyan elemmel fejezi ki az előidejűséget, amire az nem való. A másik ok pedig, hogy a szóvégi -t félreértést okoz, a beszélő úgy érzékeli, hogy múlt idejű cselekvést fejezett ki, pedig a befejezett melléknévi igenév perfektívál, befejezettséget, és nem múltidejűséget fejez ki, továbbá állapot megnevezésére szolgál.

A leggyakrabban a sajtóban látunk példákat a fenti, „pedáns” használatra.

A szerkezetes állítmánnyá alakítás próbáját nem is tudjuk elvégezni a cselekvést jelentő alapigéből képzett igenevet alkalmazó mondatok esetében:

- ? A kapuból *kifutott* kapust ellökte az ellenfél csatára.
- ? A lesre *futott* csatár érvénytelen gólt rúgott.

A fent említett próbát lehetetlen elvégezni:

- * a kapus ki van futva
- * a csatár lesre van futva – nincs ilyen állapot.

Az ige szemantikai szempontból helytelen megválasztásán túl még az előidejűség – egyidejűség viszonyának hibás kapcsolatára is visszavezethető az alábbi típushiba:

- * A fal a helyiségben *tartózkodott* munkásokra zuhant.
- * A kapura *tört* csatár meg tudta szerezni a labdát.

DR. TÖRÖKNÉ DR. SZILÁGYI K.: „*A GÓL RÚGOTT CSATÁR” ...

Az igenévvel kifejezett esemény nem előidejű az állítmányhoz képest, hanem egyidejű vele, ezért ezekben a mondatokban is az -ó -ő végű folyamatos melléknévi igenevet kell használni.

A hibát valószínűleg a fent említett túlzottan pedáns közlési szándék, és a múltidejűség kifejezésének szándéka okozza.

Az intranszitiv igéből képzett befejezett melléknévi igenév jelzői használata akkor ad agrammatikus mondatot, ha a fent említett két feltétel közül egyik sem teljesül, tehát az alapige folyamatos aspektusú, és cselekvést jelent:

- * A XIX. század eleji mozgalmak *haladott* törekvéseket tükröztek.
- * A rosszullétre *panaszkodott* játékost második féldőre lecserélték lecserélték.

Ezekben a mondatokban is az -ó -ő végű folyamatos alak a helyes. Ha valóban korábban történt az igenévvel jelzett esemény, és ennek közlése fontos az események bemutatásának szempontjából, tehát az -ó, -ő végű folyamatos alak zavart okozna, mellékmondat, vagy -ás, -és végű főnévvel kell az igenevet helyettesíteni:

- ⇒ A XIX. század eleji mozgalmak a *haladást* tükrözték.
- ⇒ A játékost, *aki korábban rosszullétre panaszkodott*, a második féldőre lecserélték.

Ebbe a hibakategóriába tartozik az alábbi mondattal jelzett eset:

- * A baleset a helyiségben *tartózkodott* munkások hanyagsága miatt következett be.

A szövegkörnyezetből kiderül, hogy az említett baleset utóbb, a munkások távozása után következett be, egy égve felejtett villanykörte miatt. A cikkíró tehát előidejű eseményt akart kifejezni, és ehelyett egy szimultán állapotot kifejező szót használt. A szabatos megoldás itt a mellékmondat lenne.

- ⇒ A balesetet azok a munkások okozták, *akik korábban a helyiségben tartózkodtak*, és távozásakor nem oltották el a villanyt.

A hibák egy újabb forrása lehet a melléknévként lexikalizálódott elemek használata az igenév helyén: *fáradt, pihent, bágyadt*.

- * A szerdán *pihent* válogatott csütörtökön döntőt játszott.

Befejezésül egy olyan hibás használat, amelyet az okoz, hogy az alapigének nem alanya, hanem valamilyen egyéb bővítménye a jelzett szó, így az igenév szemantikai tartalma inkább passzív lesz:

- * A *hivatkozott* paragrafus felsorolja a tiltott eseteket. (a paragrafus, amelyre hivatkoznak – passzív tartalom)

A **transzitiv igékből** képzett melléknévi igenév rendszerint passzív és befejezett értelmű. Helyes használatának két feltétele van, mint az intranszitiv igék esetében:

1. Az alapige cselekvést jelent, és
2. az állítmánynak nem alanya, mint az intranszitiv igékből képzett igenév esetében, hanem tárgy a bővítmény, tehát a mélyszerkezetben tárgyi kapcsolatot találunk:
 - ⇒ a *megoperált* beteg,
 - ⇒ a *megírt* levél,
 - ⇒ a *lebontott* épület.
 - ⇒ a beteg, *akit* megoperáltak,
 - ⇒ a levél, *amelyet* megírtak.

Dinamika jellemzi a mélyszerkezetben rejlő tárgyas kapcsolatot: az ige cselekvést jelent, agens típusú alanya lehet, ez éppen a passzíválás feltétele. A felszíni szerkezetben a passzíválás következtében az alany tárgyi funkciót kap, és az igenévvel betöltött jelző ismét állapotot jelent, tehát a felszíni szerkezetet statikus jegy jellemzi a transzitiv igékből képzett melléknévi igenév esetében is.

Két alapvető különbség mutatható ki a tárgyas és tárgyatlan igékből képzett melléknévi igenevek között: a passzivitás jegye és a mélyszerkezeti alanyi – tárgyas viszonyban mutatkozó eltérés.

KÜLKERESKEDELMI FŐISKOLAI FÜZETEK, 14.

A passzív értelem mellett ezek az igenevek is, mint az intranszitiv igék esetében, perfektáló jegyet viselnek, az általuk kifejezett cselekvés befejezett aspektusú, és előidejű a mondat állítmányához képest. Alaki jegyük is van, az igekötő, ami a befejezettséget jelöli.

- ⇒ a beteg, *akit korábban megoperáltak*,
- ⇒ a levél, *amelyet korábban megírtak*,
- ⇒ az épület, *amelyet korábban lebontottak*.

Az időviszonyítás azonban nem minden esetben igazolt: *szeretett* fiam, *tisztelt* uram. Világos, hogy ezekben a példákban nem szabad előidejűséget keresnünk, hiszen a jelen állapotot fejezik ki az igenevek, ez az eset kicsit az intranszitiv igékből képzett igenév esetére emlékeztet. Talán akkor adjuk a legmegfelelőbb magyarázatot, ha azt mondjuk, hogy ezek a példák a lexikalizálódott szerkezetek közé tartoznak, és inkább melléknévi, semmint igenévi szerepet töltenek be.

Ugyanígy a lexikalizálódott, melléknévvé alakult igenevek közé sorolhatjuk az alábbi elemeket is:

- ⇒ *sült* hús,
- ⇒ *vágott* baromfi,
- ⇒ *kötözött* sonka.

A tranzitiv igék befejezett melléknévi igeneve aktív jelentésű is lehet abban az esetben, ha az igenév tárggyal bővül, de fontos megjegyezni, hogy ezek a mondatok a lexikalizált kifejezések körébe tartoznak:

- ⇒ *a sok vihart látott* Balaton (a mélyszerkezet megfordul: a Balaton, amely sok vihart látott – agens típusú alanyi kapcsolat).

A tárgy lehet implicit is:

- ⇒ *tanult* ember,
- ⇒ *tapasztalt* orvos,
- ⇒ *olvasott* ember.

Ez persze kényelmes megoldás: ha nem tudunk valamit megmagyarázni, kijelentjük róla, hogy lexikalizálódott kifejezés. Van azonban bizonyítékom: *a sok vihart látott* Balaton kifejezés nem bontható meg, tehát nem lehet az elemeit másokkal kicserélni.

- * a sok nehézséget látott Balaton
- * a sok vihart nézett Balaton

Bizonyos szoros szinonimák elfogadhatók, de alapjában a kifejezés elemei nem változhatnak.

Éppen ez a kör: a tárggyal bővített, tranzitiv igékből képzett melléknévi igeneves szerkezet okozza a legtöbb zavart:

- ? A sok sikert *aratott* énekes lemondta a turnét.
- ? A piros lapot *kapott* játékos elhagyta a pályát.

Mi itt a baj? A lexikalizálódott kifejezés sémájára alakul a mondat, de nincs állandósult kapcsolat az alkotóelemek között, így a mondat hibás lesz. A mélyszerkezetben a jelzett szó nem tárgya, hanem alanya lesz a kifejezésnek, így a felszínen eltűnik a passzív jegy. *Az énekes, aki sok sikert aratott*.

Megszüntethetjük ezt a kérdőjelet, ha átalakítjuk a mondatot, és mellékmondatral helyettesítjük az igenevet.

- ⇒ Az énekes, *aki korábban sok sikert aratott*, lemondta a turnét.
- ⇒ A játékos, *aki korábban piros lapot kapott*, elhagyta a pályát.

Ugyanez a hiba fordul elő az alábbi mondatokban is azzal a különbséggel, hogy az igei – igenévi homonímia értelmetlenséget okoz, igei értelmet, nem jelzői értelemek kapnak az igenevek:

- * Kiderült, hogy az áruházban *vásárolt* személyektől táskákat loptak el.
- * A *nem nyert* sorsjegyek névértékben visszaválthatók.
- * A labda a már eddig is kiválóan *tisztázott* védő lábáról jut tovább.

Világos tehát, hogy a tranzitiv igékből képzett befejezett melléknévi igenév használata akkor helyes, ha az igenév passzív értelmű, ha előidejűséget fejez ki, és ha befejezett aspektusú. Aktív

DR. TÖRÖKNÉ DR. SZILÁGYI K.: „*A GÓL RÚGOTT CSATÁR” ...

értelmet kaphat, de csak lexikalizálódott szerkezetekben, és helytelen az alkalmazás, ha elvész a perfektivitás vagy az előidejűség megjelenítése.

A példákat alaposan megvizsgálva közös, a tranzitív és intranszítív igékre egyaránt vonatkozó szemantikai alapú szabályt lehet megfogalmazni.

- ⇒ a *megebukott* miniszter
- ⇒ a *megáradt* patak
- ⇒ a romba *dőlt* város
- ⇒ az *átizzott* falak
- ⇒ a *megoldott* feladatok
- ⇒ az *elvégzett* munka
- ⇒ a *megválasztott* képviselő
- ⇒ az *eltérített* repülőgép

Mi a közös ezeknek az igéknek a szemantikai tartalmában? Mindegyik ige állapotváltozást jelent: *megebukott*, *romba dőlt*, *eltérített*, a melléknévi igenévvel jelzett főnév állapotában változás áll be, és ebből a szempontból mindegy is, hogy tárgyias, vagy tárgyatlan igéből nyertük a melléknévi igenevet.

A magyarázat kulcsa tehát az alapige (az igenév alapjául szolgáló ige) szemantikai sajátosságaiban rejlik. Akkor szabatos a -t, -tt végű igenév alkalmazása, ha az alapige rezultatív értelmű, tehát az alany állapotváltozását fejezi ki.

A fentiekben elemzett okokon kívül ez is az oka annak, hogy a következő mondatok hibásak:

- * A *gólt lőtt* csatárt nagy tömeg várta a kijártnál.
- * A helyiségben *tartózkodott* újságírók kérdéseket tehettek fel.
- * A bajnokságon *játszott* csapatokat a szurkolók kísérték a repülőtérré.

A mindennapi nyelvhasználat ezt a szabályt hagyja figyelmen kívül, és terjeszti ki a befejezett melléknévi igenév alkalmazását más szemantikai tartalmú igékre is. Az állapotváltozás szélesebben is értelmezhető: a cselekvés végrehajtásával az alany olyan feladatot végzett el, vagy olyan teljesítményt vitt végbe, amely neki „új minőséget”, új rangot, új helyzetet ad.

- ⇒ Állítsd fel a *felborult* széket.
- ⇒ Postára adták a *legépel*t levelet.

Végezetül nézzünk néhány „érdekes” példát a sajtóból:

- ⇒ Hétmillió forintos *kárt okozott* hűtlen kezelésért vádat emeltek X ellen. (Népszabadság, 2003. március 2.)
- ⇒ Letartóztatták a *gázolt* autóst. (Magyar Nemzet, 2003 november 10.)
- ⇒ ... albumot adtunk ki megyénkben *alkotott* művészek munkáiból. (Napló, 2001. április 9.)
- ⇒ ... a vásárlók körében *bizonyított* termék (TV reklám)
- ⇒ ... az időközben megbuktatni *szándékozott* Medgyessy Péter csak akkor lát esélyt a választási győzelemre, ha botot tolnak a gyorsuló Fidesz-bicikli küllői közé. (Magyar Nemzet, 2004. augusztus 26.)

BIBLIOGRÁFIA

Strukturális magyar nyelvtan I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.

RÁCZ ENDRE: Intranszítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, Magyar Nyelvőr 98. 1974.

RÁCZ ENDRE: Tranzitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, Magyar Nyelvőr 99. 1975.

SZÉPE GYÖRGY: A szótár a generatív nyelvleírásban, Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4. 1966.